Мені, зрештою, надокучило слухати сі крики і гамір двох молодих, здорових горлянок: одно, що спати заважали, а друге — день у день чути те саме — хоч кому надокучить. А до того, все те, про що вони вже третій день сперечаються до запаморочення, мені, що колишню віру, яка гори перевертає, одмінив давно вже на спокійний, байдужний скептицизм і тиху покору неминучості, мені все теє здавалося безглуздим, набридливим потрясанням і без того задушливого повітря нашої камери.

Довести се їм якимись там навіть убійче логічними міркуваннями й висновками з них — було все одно, що жбурляти горохом у стіну, але й лежати так та слухати з пекельним болем, як тобі, немов навмисне, шарпають нерви, теж було не під силу. І я, на велике здивування моїх палких товаришів, рішуче підвівся й почав втручатись у суперечку. Один з них, в звичайні часи тихий і мрійний Антоша, ніяк не хотів погодитись із тим, що людину, яка б вона гидка й шкодлива не була, можна вбити взагалі, а не тільки во ім'я якоїсь, хоча б і найвищої, ідеї. Се було трохи смішно чути в наші часи, коли життя людське так низько підупало в ціні, про що, звичайно, докладно тямив і Антоша; і особливо кумедним було, коли він, втопивши погляд у темну стелю й піднявши палець правої руки вгору, доводив, що ніяк не може збагнути самої психіки людини, яка зважується вбивати і вбиває: бере отак у руки ножа чи там револьвера і ріже або стріляє в живого чоловіка. Він навіть здригався, уявивши собі цю картину, а се, найбільш се останнє, доводило до справжньої оскаженілості його запального опонента, чорненького, маленького, вертлявого Вітика. Він обливав Антошу поглядом, повним презирства й зневажливої ненависті, щоб за мить накопичити перед його харапудним, як він казав, розумом цілу гору доказів, висновків, прикладів.

Антоша перебивав, теж висипав перед Вітиком усі, що мав у запасі, міркування, знов кидав свій погляд у стелю, піднімав палець і кінчав психікою, якої він органічно не може збагнути.

— Розумієш,— говорив він трохи заникуючись,— ось беру, уявляю собі таку людину, такого героя, як ти кажеш, даю йому в руки ножа...

— Та чому ж іменно ножа? — кипів Вітик, зіскакуючи з нар.— Голово ти садова! Який же дурень за ідею вбиває ножем? Чорт його зна! Він навіть героїв має за якихось харцизів!

— Ну, револьвера,— згоджувався мрійно Антоша,— даю револьвера й ставлю перед ним людину...

— Яку? Яку людину? Чорт його зна!

— Ну, ката там чи насильника, і примушую стріляти в ту людину... Ні, ні й ні! Я не можу уявити, щоб інтелігентна нормальна людина могла се зробити...

— Та чому? Чому?

— А тому, що тямить же вона, що не в дерево, не в стіну, не в землю стромляє ножа...

— Знов ножа... чорт його зна!..

— ...а в живе тіло, яке відчуває муку, а ще головніш — має невикорінимий інстинкт життя й відчуває страшенний жах до смерті, найпаче до видимої... Уявляє ж вона в ту мить себе на місці того, кого лагодиться вбити, чи ні?.. А коли уявляє, то... то... і не вб'є. Вбити може тільки людина, в якої психіка...

— Та пропади ти пропадом із своєю психікою!.. Чорт його зна! — знизав плечима Вітик,— ти йому діло, а він тобі психіку...

— На мою думку,— перебив я його,— сперечатись про те, чи зможе, чи не зможе людина вбити, навіть кумедно. Адже ми знаємо, як щодня вбивається десятки й сотні людей...

— Людьми ненормальними,— додав Антоша.

— Та хто його знає... Мені здається, що все залежить від імпульсу. Тільки зваживши на нього, можна сказати без помилки, вистарчить чи ні в людині рішучості вбити другу людину. Коли імпульс буде остільки великим, що переважить Антошину "психіку", то ніякої суперечки бути не може: вб'є і не здригне, зостаючись нормальною. А коли ні, то...

— Чорт його зна! Та якого ж іще треба сильнішого імпульсу, як ненависть і обурення, як бажання, порив зіпхнути з шляху якогось...

— Я все-таки не згоден з тим,— промовив і Антоша,— що нормальна людина може вбити, але коли припустите се, то, звичайно, єдиним імпульсом, справді, може бути тільки порив пожертвувати собою для перемоги певної ідеї.

— Авжеж,— схопився й сів на нарах зраділий таким поворотом в Антошиних думках Вітик.— Правильно! За се варт і душу чортові віддати. Що, не віриш? — прискіпавсь він до мене, побачивши, що я посміхнувсь.— Ну-ну! А ти ж як думав?

— Я так думаю, що іменно тих, хто гине за ідею, й не можна назвати нормальними. Іменно в ідейнім убийстві й нема імпульсу, а є...

— Що? Що? — совався від обурення Вітик.— Чорт його зна! Що він меле? що є? що є?..

— Є... ну... гіпноз. Ви, я думаю, згодитесь з тим, що людину, яка перебуває в стані гіпнозу, нормальною назвати ні в якім разі не можна.

— Так, але... Чорт його зна!.. Се ж...

— Стривай, не кипи! Нормальна, незагіпнотизована людина, та ще коли вона інтелігентна, ніколи не зважиться на вбийство, хоч би як переконана була в його... ну, потребі, чи що. Не зважиться іменно або в силу тих міркувань, які отсе викладав перед тобою Антоша, або з певного принципу, що ніхто не має права одбирати в людини життя, бо не давав його їй.

— Але тоді взагалі,— почав Антоша,— нема таких імпульсів...

— Ну да,— перебив Вітик,— ну да нема. Але ти не одмовишся від того, що нормальні й інтелігентні люди часом убивають і добре вбивають. Якщо ж в ідейнім убийстві одкидати імпульс, то який же інший здолає примусити мене, скажемо, когось убити, коли я маю здоровий розум і здатність логічно міркувати?

— Ого! Ну, от скажемо... помста.

— Єрунда! — кинув Антоша й з презирством ліг.

— Хе! Чорт його зна! І вигадає ж отаке! — пхекав і знизував плечима Вітик.— Помста... хе!.. Наче дикун якийсь!..

— А от розповім вам про себе й спитаю тоді, хто з нас правду каже. Ви знаєте, що я одбуваю каторгу за вбийство. Більш нічого досі не казав я вам. Але тепер слухайте. Насамперед, як я попав на рудник, де вчинив злочин. Треба було там дещо зробити й пробути довгенько. Се було в ті часи, коли люди не про вчиття, не про службу дбали, а мали якнайшвидше вхопити кращу долю свою просто за роги. Так, без певної роботи, прожити там не можна, та й ніде було, бо ні міста, ні навіть хутора якого-будь поблизу не було — тільки величезна, капітальна шахта й слобідка круг неї для служащих і робітників. Отже, треба було конче — або дістати посаду в конторі, або лізти в шахту коногоном чи

там забойщиком. Я обрав собі останнє, маючи на. увазі більший заробіток, бо переїхав я туди з жінкою. Вона в мене з простих швачок: романчик, знаєте, потім треба було одружитись, ну і т. д. Дитина померла незабаром після того, як на світ з'явилась, і нас було двоє. Правду кажучи, моя Ганна не дуже була задоволена перспективою проживання на шахтах та ще в ролі жінки забойщика, шахтаря, але як любила мене і знала, що се тимчасово, то не дуже ремствувала, а за місяць-другий і зовсім звикла... і добре-таки звикла, ніби там і виросла,— далі самі побачите.

Не буду вам докладно розповідати про те, що я там зробив. Скажу тільки, що нам не зовсім щастило. Кажу — нам, бо за деякий недовгий час я вже мав там гурток певних людей, з яким можна було провадити справу. А не щастило тому, що завідуючим шахтою був хитрий як лис, лютий як звір, штейгер Стасевич, поляк. Він ніби угадував наші заміри, дотепно вмів їх паралізувати і в той же самий час — нікого з нас не зачіпав, хоч, безперечно, знав, звідки все повстає. Тепер я знаю, чому він, ніби глузуючи з наших силкувань і втішаючись з власної перемоги, давав нам спокій, але тоді — се було загадкою.

Зрештою ми переконались, що поки на шахті завідуючим Стасевич, нам не пощастить перевести в життя наші заміри. Треба було усунути його...

Виконати присуд випало по жеребку мені. Сказати, щоб се хоч трохи стурбувало мене, я не можу. Поставивсь я до свого призначення цілком байдуже. Та й не було чого турбуватись: перед сим все уже було обмірковано, обговорено до найменших подробиць, виявлено, що ніякої небезпеки для того, хто брав на себе сю рисковиту справу, нема. Навпаки, я був у перший час навіть трохи радий, що іменно мені припало звірити рахунки з штейгером Стасевичем: лютий і зневажливий до всіх, він до мене ставився завжди з особливою, не зрозумілою ні мені, ні шахтарям, приязню, навіть запобігливістю, і тільки іноді мені ввижалося, що крізь тую прихильність скаженого поляка пробивається нотка глузливості. Я се пояснив погордливою вдачею Стасевича й

різницею становищ свого й його, що заважала штейгерові навіть у приязні бути більш-менш щирим і безпосереднім. Проте самі мотиви незвичайної для вдачі Стасевича доброзичливості до мене, звичайного собі забойщика, все ж таки зоставалися для всіх загадкою. Мені не раз траплялося спостерігати, як мої товариші з приводу сього непевно перезираються й знизують плечима. Хоч я добре тямив, що за мною уважно простежено, що перевірено мої стосунки з Стасевичем — і в шахті й поза шахтою, але... хто знає, що вони в душі думали. Та се цілком натурально. Отож і кажу, що я зрадів нагоді раз назавжди скінчити з такою непевністю.

Вирішено було не відсовувати на довший час діла й зробити все другої нічної зміни, коли Стасевич, як звичайно, спуститься в шахту перевірити роботу. Вернувся я додому пізненько, але дружина моя ще не спала: ждала вечеряти. Вона стояла перед відчиненою скринею, і коли я переступив поріг, то помітив, що вона хутко сунула в прискринок якийсь стемна-зелений коробочок і похапливо закрила віком. Мене се здивувало, бо ніколи не помічав я, щоб вона з чимсь там крилася від мене.

— Що то ти ховаєш там? — спитав я, кинувши картуза на гвіздок.

— Нічого,— відповіла Ганна, не повертаючи голови, і зачинила скриню.— Що треба було, те й сховала.

— Е, ні брат,— промовив я напівжартовливо, підступивши до неї,— показуй! Коли ховаєш, то, мабуть, щось цікаве.

— Ат, одв'язни! — стенула вона плечима.— Сережки заховала, та й годі.

— Сережки? — здивувався я.— Ти ж не носиш сережок.

— Не носила, а тепер носитиму, от і край!..

Я більш не намагався, бо давно вже помітив, що вона, певно, знічев'я, почала дуже чепуритись. "Нехай,— думав собі,— кожному своє, і коли вона вміє зберегти од видатків якусь там копійчину, то яке мені діло, як вона її витратить. Хоче сережки — нехай носить собі сережки..." Мені й на думку не спадало, яке велике значення мають у моїм особистім житті оті всі сережки, гребінці, персні...

Вам, бачу, смішно або, швидше, гидко, що в мене, ідейної людини, дружина захоплювалася такими дурницями. Ви навіть ладні сказати, що не мені було робити якусь там ідейну справу, вчити інших, коли я не зміг такої близької людини, як жінка, справити на свій шлях. І ви будете праві, але тільки тому, що самі не були жонатими та ще закоханими в жінку.

— Єрунда! — муркнув Антоша.

— Чорт його зна! — крутнувсь на нарах Вітик.— Таке меле...

— Не виправдуватимусь, ні. Але коли б ви побачили її тільки раз, єдиний раз, побачили її смугляве циганське обличчя, на якому горіло двоє чарівних, палких, як сонце, очей, побачили її чорні, як ніч, коси, стрункий і гнучкий, як береза, стан, то... А проте — не в тім річ. Річ у тім, що я сам кохав свою Ганну над усе і був щасливий. На се прошу вас звернути увагу.

Журно дзенькнув ключ у замку, коли вона закрила скриню, і чомусь тяжким смутком відгукнувся у серці... Згадую про се, бо з сього, власне, й почалось... Еге, з сього, бо досі я був спокійний, байдужний і навіть радий, як казав вам. А то ніби щось увірвалось всередині. Я почув у собі страх...

— Хе!.. ще б пак,— з презирством пхекнув Вітик.

— Ні, стривай, не пхекай... Не той страх, про який ти думаєш. Я вже казав, що небезпеки для мене не могло бути ніякої, та й зроду я не з полохливих. Ні, я несамохіть почав малювати собі в уяві момент, коли, заховавшись у темряві за углом і діждавшись, як Стасевич з ліхтарем пройде повз мене, підніму важку дубову стойку й ударю нею його по голові, малював і вже чув той тупий звук від удару дерева об людську голову, чув глухе падіння ще живого тіла, заюшеного кров'ю, й переживав навіть почуття вмирання, від самої уяви тільки мороз подер поза шкірою. Де там було вечеряти! Сказавши Ганні, що мені нездужається, я ліг спати. Всю ніч мене давив кошмар...

— Чорт його зна! — схопивсь на нарах Вітик.— І ти, звичайно, не пішов, куди треба було?..

— Ба ні... пішов. Другого дня до самісінького вечора ходив, немов на страту призначений, але ввечері, незважаючи на прохання жінчине зостатись, пішов, спустивсь у шахту і спробував навіть вугіль довбати, хоч товариші, зауваживши стан мого духу, радили піднятись з шахти нагору. Ніхто з сих, що були зо мною в однім забої, не знав про наш замір. Я не пішов, звичайно, а ще подумав собі: "Як гарно, одначе, складається все. О десятій годині спуститься в шахту Стасевич, я скажу їм, що піду додому, а сам зроблю те, що мені треба". Так і зробив. Але коли я став за рогом продольної, в низьок, і взяв у руки міцну як залізо стойку, якою повинен був огріти Стасевича по голові, то вже відчув, що нічого з сього не вийде. Крім жаху, почував таку огиду до себе, до справи, за яку взявсь, до самої ідеї, заради якої пошивсь у шахтарі, що одкинув від себе ганебне знаряддя і, мов оглашенний, подавсь до виходу. По дорозі зустрів Стасевича з ліхтарем і ввесь затремтів. Він щось гукнув мені услід (вилаяв, мабуть, як звичайно, по-московському), та я не слухав: підійшов до стволового й сказав йому, що я хворий і що мені треба піднятись нагору. Прибіг до кватирі ввесь розбитий, знесилений, ніби всю ніч до ранку, не спочиваючи, рубав у забої...

— Гарний,— промовив Вітик.— Чорт його зна!.. Береться за діло, а сам... кваша чортова!

— Кваша чи не кваша, а от не міг убити людину. А всі ж дані були: ненависть до Стасевича, бажання послужити певній ідеї, свідомість конечної потреби, а головне — певність, що винуватця не буде викрито. Але як такі речі навіть усі разом не складають відповідного, потрібного вчинкові імпульсу, то й виходить, що ваша теорія хибна. Потрібен був гіпноз, а його й не було, бо не я був під впливом, а мої товариші були під моїм. Можливо, навіть певне, що хтось із них і зміг би зробити інакше. А я не міг...

— Просто злякався, бо по вдачі харапудний,— кинув мені Вітик.

— Стривай,— підвівсь на лікоть Антоша.— Але ж... ти ж казав, що сидиш за якесь вбийство? То... як же се?..

— Еге... Дак от слухайте ж далі... Прибіг я додому з єдиним бажанням упасти на ліжко, зарити голову в подушки й заніміти, одеревеніти, щоб позбутись свого химерного й страшного почування. Постукав у вікно — ніхто не одгукнувсь, ще раз і ще раз — анітелень. Поторсав двері й побачив, що їх замкнено на замок знадвору.

— Що за чортовиння?..— муркнув я.— Куди ж се жінка пішла?...

Пройшовсь повз ті халупи, в яких жили її приятельки,— скрізь темно, не світиться.

"Ну, що ж,— подумав собі,— спробую якось вікно одчинити, а там видно буде".

Витяг ножа, одкинув у кватирці гачок, просунув руку в кватирку, одсунув шпінгалети й відчинив вікно. Вліз і знов зачинив.

"Одначе, де ж вона все-таки?" — думав, засвічуючи лампу. І, не знаю вже чому, згадав про сережки й усі інші дурниці, в які вона убиралася останніми часами. Не знаю також, по якій асоціації згадав і Стасевича, і

його глузливу до мене доброзичливість. Серце мені ніби з провалля кудись упало. Не пам'ятаючи себе, знайшов я ключа від скрині, одпер її тремтячими руками й почав перекидати все, що в ній було. Знайшов не самі сережки, ї й ще чимало дечого такого, чого ніколи не спромігся б правити. Заробітку не вистарчило б...

Нема що й казати, що за хвилину я вже був у Стасевича під дверима. Крізь щілини в причинені зсередини віконниці я бачив, що в його світилося, але роздивитись, хто там є, було неможливо. Стукати з парадного ганку? Але вона встигне втікти чорним ходом.

"Спробую зайти чорним,— розважно думав я, стоячи перед вікнами того, чиє життя годину ще тому було в моїх руках.— Ну, а як її нема там, і він, вернувшись з шахти, вкладається ще тільки спати, а тому досі не гасив світла?.. Ат, чорт його бери! Щось вигадаю або й нічого не вигадуватиму: все одно з товаришами, після того, що я зробив або, краще, чого я не зробив, доведеться розлучитись. То нехай прожене за пізню візиту".

Обійшов причілок, зійшов по східцях до дверей і послухав. З кухні почулось хропіння його дворника. Пхнув двері — відчинились. Увійшов у сіни й знов послухав. Тихенько одчинив другі двері і заглянув у кухню. Дворник спав на лавці під стіною; ліворуч були напіводхилені двері в якусь кімнату. Навшпиньках я підійшов до тих дверей, переступив поріг і прислухався... Прислухався і — трохи не впав, ухопившись за серце: за дверима в другу кімнату почув я її... Ганнин сміх. Ще мить — і я вихорем одчинив двері туди і кулею влетів у кімнату. Вона лежала в нього на ліжку, а він сидів в ізголов'ю, роздягнений вже, в пантофлях, і... мабуть, грався з нею. І я і він на якийсь момент немов закам'яніли: він з жаху, а я... не знаю вже, від чого. Ганна пірнула під ковдру, пронизливо скрикнувши. Сей крик примусив його опритомніти. Очі його блиснули хижим огнем. Він сіпнув з-під подушки револьвера й схопився, але... не вистрелив... не встиг. Я... задавив його... Еге... Отсими самими руками задавив. Я, що годину тому трохи не сказився від самої тільки думки про вбивство,— я з захватом, з почуттям жахливого задоволення дивився, як

лізуть йому з орбіт очі, а з рота — язик... О... Далі — все, як полагається, аж до каторги...

Я замовк. Мовчав якусь хвилю й Антоша, навіть експансивний Вітик.

— І ти думаєш, що під час такої... операції ти був нормальним? — спитав зрештою Антоша.

— Чи був нормальним? — промовив я, збираючись з думками.— Розмірковував же, пробираючись до Стасевича в кімнату. Звірі не знають ідей, не знають ненормальностей, але один одного загризають за самку... Людина ж... чорт його зна, коли людина буває ненормальнішою, чи тоді, як убиває за ідею, чи тоді, як... за жінку!.. Добраніч!..

Я ліг, а Антоша з Вітиком сього вечора більш не сперечались. Про щось думали, лежачи і дивлячись у стелю.

1913